

К. В. Мельничук

аспірантка, відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), katernamelnychuk92@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

УЧАСТЬ ПОЛЯКІВ ТА ЄВРЕЇВ У ОРГАНАХ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Відміна кріпосного права у 1861 р. стала початком глобальних перетворень, які торкнулись адміністративно-територіального поділу імперії. За новим поділом у Київській, Подільській та Волинській губерніях нижчою територіальною одиницею стала “сільська община” (територіальна сільська громада), вищою — волость. Управління сільськими громадами здійснювали органи селянського самоврядування — волосне та сільське правління, які формували і забезпечували хлібороби. Однак, окрім справ громади, законодавець зобов’язав селянське самоврядування виконувати низку необхідних у державному управлінні функцій (фіскальні, юридичні, поліцейські, статистичні, освітні). Тож, селянські адміністрації фактично перетворились у найнижчу ланку у ієрархії державного управління. Самостійність селянського самоврядування обмежували постанови та циркуляри міністерства внутрішніх справ, генерал-губернатора, губернатора, губернського у селянських справах присутствія і мирового посередника. Навіть підбір кадрів до установ селянського самоврядування здійснювався із урахуванням низки обмежень встановлених “Положенням про вихід селян із кріпацької залежності” 1861 р.

Національна строкатість Правобережної України у XIX — початку XX ст., була представлена у присутності в регіоні євреїв та поляків, які становили відповідну другу та третю за чисельністю категорію жителів, після українців. Вагома частка представників даних національностей проживали у селянському середовищі, тож поставала проблема участі їх у роботі селянського самоврядування. Для недопущення на ключові посади в сільські адміністрації “чужинців” (не членів селянської громади, іновірців) на місцях вводились обмеження. Однак, відносно доступною для бажаних працювати у волості чи сільському правлінні залишалась посада писаря. У пропонованій розвідці розглядається проблема кадрового забезпечення та присутність представників польської і єврейської національності в органах селянського самоврядування у Південно-Західному краї Російської імперії у другій половині XIX ст. Охарактеризовано порядок ротачії працівників селянських адміністрацій, їх освіту, рівень фаховості, умови праці та оплату. Описані окремі випадки служби євреїв та поляків на посадах писарів у селянських адміністраціях.

Ключові слова: селянське самоврядування, волосна управа, сільське правління, селянська реформа, мировий посередник, поляки, євреї.

K. V. Melnychuk

Ph.D. student,
Department of the History of Ukraine XIX — early XX century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), katernamelnychuk92@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

PARTICIPATION OF POLES AND JEWS IN THE PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Abstract

The abolition of serfdom in 1861 was the beginning of global reformations that dealt with the administrative and territorial division of the empire. According to the new division, the lowest territorial unit was a rural community (territorial community) in Kyiv, Podolia and Volhynia guberniyas, the highest — volost. The control of rural communities was performed by peasant self-government — volost and rural government which were formed and provided by peasants (members of the community). However, excepting community affairs, the legislator charged the peasant self-government to execute a number of urgent functions in the government (fiscal, legal, police, static and educative functions). For that reason, the peasant authorities fairly changed to the lowest link of the government in the hierarchy. The peasant self-government was restricted by the resolutions and circulars of Ministry of Interior, general-governor, governor in peasant affairs and “myrovyyi poserednyk”. As a matter of fact, the talent acquisition to the peasant self-government office was implemented with a number of restrictions established by the “Regulation on the peasants withdrawal from serfdom” in 1861.

The specific character of the Right-Bank Ukraine was the diversity of area, after the Ukrainians the second most populated were the Polish people, the third — Jewish. The impressive part of Polish and Jewish nationalities lived in peasant community so that it was a problem of their participation in the work of peasant self-government. Avoiding “chuzhynziv” (people who were not the members of peasant community) to the main positions of rural administration, the restrictions were input on the spot. Still, the position of clerk (pisar) was accessible for those wishing to work in volost or rural government. The article deals with problem of human resourcing and the presence of Polish and Jewish nationalities in the peasant self-government in the South-Western region of the Russian Empire in the second half of the 19th — the beginning of the 20th centuries. The rotation way of workers in the rural administration, their level of education, professional achievements, employment and remuneration terms are distinguished in the article. Certain cases of working Jewish and Polish as clerks in rural administrations are described.

Keywords: *peasant self-government, volost, rural community, the Right-Bank Ukraine, South-Western region, the Polish and Jewish people, myrovyyi poserednyk, governor.*

Із запровадженням “Загального положення про вихід селян із кріпацької залежності” 1861 р. розпочались зміни в адміністративно-територіальному поділі, які в першу чергу торкнулись селян. Трансформації зазнала система їхнього управління, уряд надав селянам право на самоврядування. Створення та утримування селянських адміністрацій покладалось на громади, тож держава звільнялась від проблеми їхнього забезпечення. Водночас владу непокоїла ймовірність втрати контролю над селом — основним податковим ресурсом, тому законодавець затвердив досить химерну конструкцію селянського самоврядування, принципи якої полягали в обмежені самоврядування. На етапі підбору кадрів у власні адміністрації, хлібороби не були самостійні, а постійні втручання представників влади у формування селянського самоврядування, перешкождали доступу до них національним меншинам краю. Мета даної розвідки — проаналізувати проблему участі представників польської та єврейської національності в органах селянського самоврядування у Південно-Західному краї у другій половині XIX — на початку XX ст.

Запровадження і функціонування селянського самоврядування викликали жвавий інтерес у суспільстві дореволюційної Росії. Зокрема, предметом дискусії ставали положення, що стосувались створення нового адміністративного поділу, запровадження “селянської общини” та волості. Стосовно надмірного втручання представників державної влади у вибори членів селянського самоврядування висловлювався публіцист К. Аксаков¹. Про несамостійність селянського самоврядування зазначав поет і публіцист М. Огарьов². Дослідники С. Латишев та А. Яновський у публікаціях в Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона аналізували правове становища волосних та сільських правлінь, їхню взаємодію з владою³. Однак участь поляків чи євреїв у селянських органах самоврядування не стала спеціальним предметом досліджень. Після пов-

¹ Аксаков К. Замечание на новое административное устройство крестьян в России. Лейпциг, 1861. С. 76–77. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10090196> (дата звернення: 28.05.20).

² Огарев Н. Разбор нового крепостного права, обнародованого 19 февраля 1861 года в положениях о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. Лондон, 1861. С. 82–83.

³ Яновский А. Сельское общество // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. 29. СПб., 1900. С. 377; Латишев С. Волость // Там же. Т. 7. СПб., 1892. С. 93–98.

стання 1863 р. у пресі поширювалась антипольська риторика, яка існувала впродовж другої половини XIX ст. Зокрема, періодичне видання “Вестник Юго-Западной и Западной России” розміщувало статті шовіністичного змісту, які змальовували негативний вплив поляків на формування селянського самоврядування⁴.

Радянська історіографія вивчала діяльність селянських адміністрацій, без акценту на їхній національний склад. Особливістю радянських досліджень стало визначення “кулацького” характеру органів селянського самоврядування. Однак, попри негативну оцінку селянських установ як “органів гноблення та визиску селян”, радянські праці надають цінні матеріали аналітичного змісту. Так, історик С. Боднаревський проаналізував діяльність волосних правлінь, визначив склад селянських адміністрацій, статті їхніх видатків та прибутків, розміри заробітних плат⁵. Історик Д. Пойда у монографії, присвяченій селянській боротьбі за землю у Правобережній Україні, встановив чисельність населення краю, його національну складову. Зокрема, вчений простежив польську присутність у різних станах, в тому числі у селянському⁶, що дозволило помітити перехід поляків із шляхетського до селянського стану.

У сучасних селянознавчих студіях українські дослідники приділили значну увагу вивченню органів селянського самоврядування. Так, об’єктом дослідження історикині І. Верховцевої стали органи селянського самоврядування (1861–1917 рр.) європейських регіонів Російської імперії⁷. Зокрема, дослідниця проаналізувала процеси ротації у селянських адміністраціях, зауважила на низькому рівні освіти їхніх працівників⁸. Дисертаційне дослідження історика А. Касяна, присвячене волосним правлінням Правобережної України у другій половині XIX ст., торкається питання присутності поляків в органах селянського самоврядування. Хоча твердження науковця стосовно “неукраїнської природи волосного управління на Правобережжі”⁹ стосується переважно періоду до поль-

⁴ Интересный мировой посредник // Вестник Юго-Западной Росии. К., 1863. С. 202–209; Первый крестьянский праздник // Там же. С. 102; Из Житомира // Там же. С. 104–108.

⁵ Боднаревський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К., 1961. С. 72–73.

⁶ Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). Днепропетровск, 1960. С. 26.

⁷ Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.). Черкаси, 2018. С. 9.

⁸ Там само. С. 167–177.

⁹ Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2017. С. 102.

ського повстання 1863 р. Проблемі польського чинника у Правобережній Україні присвячені роботи історика Ю. Земського¹⁰. В одній із монографій він розглянув місце польської декласованої шляхти у губерніях Південно-Західного краю, та зазначав про соціальну і частково культурну асиміляцію її з українським селянством¹¹. Ґрунтовний аналіз становища декласованої шляхти здійснив французький історик Д. Бовуа у дослідженні про боротьбу польської еліти за вплив у Південно-Західному краї в другій половині XIX ст.¹² Основні фази протистояння російської державності і польської історичної традиції в XIX ст. описав російський дослідник Л. Горизонтов. Зокрема, науковець торкнувся проблеми відсторонення поляків від державної служби у Російській імперії¹³.

У другій половині XIX ст. соціально-політична ситуація в Російській імперії для жителів польської національності складалась не найкращим чином. Політика дискримінації поляків, запроваджена ще Миколою I, продовжувала проявлятися упродовж XIX ст. і не була скасована навіть під час Першої світової війни. Так, представників польської національності відсторонювали від керівних посад на державній службі, обмежували доступу до вищих навчальних закладів¹⁴. У другій половині XIX ст. становище поляків у імперії ускладнилось реакцією влади на Польське повстання 1863 р., що мало відгук і в Правобережній Україні. Зокрема, повстання у Київській, Подільській та Волинській губерніях проявлялось у формуванні озброєних угруповань та їх сутичок з поліцією, військовими¹⁵. Співчуття місцевої шляхти повстанцям також демонструвалося і в мирних акціях — носінні жінками траурного одягу та відправленні паннахид за загиблими у повстанні¹⁶. Усе це спричинило відповідні кроки

¹⁰ *Земський Ю.* Особливості генези польського націоналізму в Правобережній Україні середини XIX ст. // Гуманітарний журнал. 2009. № 3–4. С. 41–57; *Його ж.* Еволюція польсько-російських взаємин в Правобережній Україні в контексті націоналізації свідомості в Російській імперії середини XIX ст. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. 2011. № 17. С. 116–126.

¹¹ *Земський Ю.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття. Хмельницький, 2011. С. 114.

¹² *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Москва., 2011. С. 705, 711, 720, 727.

¹³ *Горизонтов Л.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва., 1999. С. 45, 64.

¹⁴ Там же. С. 45.

¹⁵ Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.). Ф. 73. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 48; Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.). Ф. 497. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 6.

¹⁶ Державний архів Вінницької області (Держархів Вінницької обл.). Ф. 200. Оп. 1. Спр. 313. Арк. 7.

протидії влади — скорочення чисельності шляхти, обмеження права володіння земельними наділами, відсторонення від державних посад. Так, указом від 10 грудня 1865 р. полякам заборонили купувати землю в 9 західних губерніях, в тому числі в губерніях Південно-Західного краю¹⁷. Указом від 4 липня 1863 р. припинили розгляд справ про дворянське походження польської шляхти¹⁸, тож ті хто не довів свого дворянського статусу переходили в оподаткований стан (селян чи міщан). Зарахованими до селянського стану також були чиншовики¹⁹, поміж яких 13 200 осіб становили етнічні поляки²⁰. Із усіх декласованих поляків, найскладніше прийшло саме чиншовики, що здебільшого жили на орендованій у поміщика землі і не мали можливості викупити наділ. Чиншовиків до селянських громад приймали неохоче, а через відсутність общинного землеволодіння у Київській, Подільській та Волинській губерніях, новим членам громади землі не надавали²¹.

Кількість поляків у селянському стані від середини 1860-х р. до початку ХХ ст. зростала майже вдвічі. Так, у 1860–1870-х рр. етнічних поляків серед усіх селян (в тому числі чиншовиків) було 92 026 осіб, а на початку ХХ ст. 156 086 осіб (див. табл. 1).

Таблиця 1

Таблиця чисельності польського населення та його представленість у селянському стані та адміністративному апараті у Правобережній Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.²²

	Волинська губ.		Подільська губ.		Київська губ.		Усього	
	Кіл. ос.	%	Кіл. ос.	%	Кіл. ос.	%	Кіл. ос.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Жителі польської національності	184 161	6,16	69 156	2,27	68 791	1,9	322 108	4,5% від усього населення краю

¹⁷ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 2-е. Т. 40, ч. 2. №42759. С. 326–327.

¹⁸ Там же. Т. 38, ч. 1. № 39825. С. 757.

¹⁹ Гурбик А. Чиншові селяни // Енциклопедія історії України. Т. 10. Київ, 2013. С. 553.

²⁰ Бовуа Д. Указ. соч. С. 727; Пойда Д. Указ. соч. С. 26.

²¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 498. Оп. 1. Спр. 71. С. 172.

²² За матеріалами: Палієнко В. Місця історичного розселення польської людності в кінці ХІХ — початок ХХ ст. К., 1998. С. 6–22; Пойда Д. Указ. соч. С. 25–26; Бовуа Д. Указ. соч. С. 652.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Поляки селянського стану	102 540	55,68	31 327	45,3	22 219	32,3	156 086	48,46% селян, жит. пол. нац.
Працівники адмін.	346	0,18	205	0,30	173	0,25	724	0,22% від жит. пол. нац.

Отже, у другій половині XIX ст. поляки в Південно-Західному краї зіштовхнулись з проблемою збереження шляхетських привілеїв. Небажання спускатись по соціальній драбині спричинило прихід поляків у більш вільні професії: адвокатуру, медицину, аптекарство, купецтво²³. Проте можливості отримати відповідну освіту та започаткувати власну справу мали не уся декласована шляхта, тому для більшості хорошим варіантом видавалась військова служба²⁴. Частина представників польської національності працювали в адміністративному апараті, переважно на посадах канцелярських. Тож, установи селянського самоврядування, волосні правління та сільські управи, стали одним із варіантів здобути собі засоби для існування грамотній категорії польського населення.

Євреї становили вагомую частину жителів Правобережної України, спершу будучи третьою, а згодом другою за чисельністю групою населення краю після українців. Офіційна імперська статистика наприкінці XVIII ст. фіксувала 110 тис. євреїв у Південно-Західному краї. У 1830-х рр. єврейське населення краю було розподілено наступним чином: 38% мешкало у Волинській губернії, 30% — у Київській, 20% — у Подільській. У другій половині XIX ст. чисельність єврейського населення краю збільшилась майже втричі. Так, у 1862 р. у Волинській губернії проживало 183 566 тис. євреїв, а у Подільській кількість жителів, що розмовляла єврейською мовою у 1897 р. становила 369 306 осіб²⁵. Соціально-економічне становище євреїв у губерніях Південно-Західного краю обумовлювалось спеціальним Положенням 1804 р., згідно з яким вони могли відноситись до 4 станів: землеробів, фабрикантів і ремісників, купців, міщан. Понад 80% євреїв регіону займалися торгівлею, 12% — ремісництвом, інші — орендарством і землеробством²⁶. Причому основна частка євреїв проживала у містечках, які були волосними центрами, а отже цілком ймовірно, що дана група населення могла співпрацювати із

²³ Горизонтов Л. Указ. соч. С. 64.

²⁴ Там же. С. 45.

²⁵ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII — початок XX століття). К., 2012. С. 122.

²⁶ Там само. С. 129–131.

волосними правліннями, долучаючись до вирішення адміністративно-господарських питань.

Селянське самоврядування складалось із двох ланок, де нижчою адміністративно-територіальною одиницею була “сільська община”²⁷, яка входила до вищої адміністративної одиниці — волості²⁸. Волосне управління здійснювалося трьома інстанціями: волосним сходом, судом та правлінням. Волосне правління представляло виконавчу гілку влади у волості і формувалось із старшини, його помічника, збирача податків, усіх сільських старост²⁹. На зазначені посади кандидати обирались із несудимих селян віком не молодше 25 років, які володіли земельним наділом, вели господарство і постійно проживали в межах своїх громад. Ротація виборних відбувалась один раз на три роки, окрім збирача податків (щорічно). Наймані працівники, а саме сторожі, громадські наглядачі, писарі призначались керівниками адміністрацій³⁰.

Управління “сільською общиною” здійснювалося сільським сходом та правлінням, що складалось із старости, збирача податків та найманих працівників: сільського писаря, сторожів і наглядачів громадських закладів³¹. Волосне правління очолював волосний старшина, а сільське — староста. Обрані кандидатури на посади керівників громади затверджували державні урядовці. У Південно-Західному краї таким начальством для селянських адміністрацій виступав мировий посередник³². До основних функцій мирового посередника входили контроль за запровадженням та діяльністю установ селянського самоврядування, відсторонення чи затвердження на посадах обраних до селянських правлінь посадовців, надання дозволу на проведення волосного сходу, розгляд скарг на селянських чиновників³³. Як бачимо, формування селянського само-

²⁷ Федорова Н. Сельское общество // Петр Аркадьевич Столыпин: Энциклопедия. Москва, 2011. С. 399–403; Гурбик А. Громада, община // Энциклопедія історії України. Т. 2. К., 2004. С. 209.

²⁸ Беловинский Л. Волость // Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа. Москва, 2007. С. 102; Любченко В. Волость // Энциклопедія історії України. Т. 1. К., 2003. С. 624.

²⁹ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 36, ч. 1. № 36657. С. 154.

³⁰ Там же. С. 158.

³¹ Там же. С. 147.

³² Яновский Ю. Мировые посредники // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. 19. СПб, 1896. С. 424.

³³ Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.). // Український гуманітарний огляд. К., 2003. Вип. 9. С. 75.

врядування здійснювалось сільською громадою із власних представників, однак перебувало під контролем державної влади.

Важливою в органах селянського самоврядування була постать писаря. Він займався діловими справами установи: записував накази старшин, приговори волосних сходів, рішення волосного суду, складав списки (посімейні, призовні, запасних та відставних військових чинів, ратників, військово-кінні). Також фіксував збір податкових та мирських коштів у податковому зошиті, прибутково-видатковій³⁴. Також волосні установи брали участь у забезпеченні навчальних та медичних закладів волості і вели відповідну документаційну роботу³⁵, у волосних правліннях укладались договори про купівлі/продаж майна, передачі майна в спадщину в межах волості, велись відповідні книги з фіксацією завірених операцій³⁶. Як влучно зазначав белетрист Н. Астиреєв, волосне правління, а фактично писар, вело справи, що мали пряме відношення до шести міністерств: внутрішніх справ, фінансів, військового, юстиції, народної освіти, державного майна³⁷. За достовірність діловодства селянських адміністрацій писар ніс особисту відповідальність, і у випадку порушення карався штрафом, звільненням або арештом³⁸. Писар, як особа наймана, підпорядковувався старшині чи старості свого правління, однак фактично ставав керівником у тих установах, де обрані посадовці були неписьменні або малописьменні. Узагалі, рівень грамотності селян в губерніях Правобережної України у другій половині XIX ст. залишався досить низьким і коливався в межах 15–20%³⁹. Безграмотність керівників селянських адміністрацій поставала проблемою імперського масштабу. Так у 1880 р. у державі було 41% неграмотних волосних старшин та 81% неграмотних сільських старост⁴⁰. Замість підпису на документах сільські посадовці прикладали печатки з відповідними відтисками “волостной старшина”, “сельский староста”, “волостной суд” із зазначення своєї волості⁴¹. Однак

³⁴ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 36, ч. 1. С. 155.

³⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. 75. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 35.

³⁶ Там само. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 24.

³⁷ *Астиреєв Н.* В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления. Москва, 1886. URL: http://az.lib.ru/a/astyrew_n_m/text_1886_v_vol_pisaryah_oldorfo.shtml (дата звернення 13.07.20.).

³⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 186. Спр. 271. Арк. 16.

³⁹ *Крижановська О.* Вплив реформи 1861 р. на освіту селян України (друга половина XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. К., 2018. Вип. 28. С. 239.

⁴⁰ *Верховцева І.* Знач. твір. С. 167.

⁴¹ Там само. С. 177.

володіння печаткою не гарантувало зосередження владних повноважень у руках сільських керівників. Гучними ставали справи з участю волосних писарів у різних аферах, де грамотні посадовці уміло підробляли документи з метою власної наживи. Так, писар Мліївської волості Черкаського повіту Київської губернії Терещенко у 1905 р. записав постанову протилежну рішенню волосного суду і дав суддям на затвердження печаткою. Оскільки судді не вміли читати, про помилку стало відомо лише коли прийшов час виконання постанови⁴². У 1887 р. розголошу набула справа Романовського волосного писаря Сквирського повіту Л. Суского, який скористувавшись з безграмотності збирачів податків, підробив звітність, а виявленні недостачі змусив збирачів покрити власним коштом⁴³.

Все ж, робота писарем у селянських адміністраціях не була великим благом для освіченої і чесної особи. Писар при волосному правлінні наприкінці XIX ст. отримував у середньому 290 руб./рік, помічник волосного писаря — 30 руб./рік, сільський писар — 42 руб./рік⁴⁴. Суми окладів поступово зростали і уже в 1912–1913 рр. писарі отримували в середньому 600 руб./рік⁴⁵.

На посади найманих працівників законом допускалось прийняття осіб не з сільської громади, якщо в середовищі селян не знаходилося потрібної кандидатури. Призначення писарів відносилось до компетенції волосних і сільських керівників⁴⁶, однак на практиці у цю справу часто втручались мирові посередники і рекомендували своїх кандидатів. Вторгнення у справи селянського самоврядування не засуджувались ні губернським присутством, ні губернаторами краю, оскільки вони були зацікавлені в недопущенні у селянські установи “неблагонадійних” осіб. До політично “неблагонадійних” у Південно-Західному краї в першу чергу відносились євреї. Переважно грамотні мешканці містечок, а подекуди і сіл, іудеї допомагали селянам у написанні необхідних їм документів. Наприклад, у 1895 р. учитель єврейських дітей в м. Паволоч Сквирського повіту Київської губернії Фаїм Ровинський для жителів навколишніх сіл писав звернення, листи до державних установ, а інколи навіть скарги на волосних і сільських посадовців⁴⁷. Тож, у випадку нестачі освічених кандидатів серед членів селянської громади, на посаду писаря могли найняти

⁴² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 199. Арк. 2.

⁴³ Там само. Оп. 617. Спр. 170. Арк. 1–7.

⁴⁴ Пораховано на основі даних з журналу Київського губернського у селянських справах присутствія: ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 701. Спр. 383. Арк. 18–20.

⁴⁵ Боднарєвський А. Зазнач. твір. С. 72.

⁴⁶ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 36, ч. 1. С. 158.

⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 615. Спр. 194. Арк. 2.

єврея. Так, у Маньківському волосному правлінні Уманського повіту Київської губернії у 1901 р. писарем був єврей Хаїм Капітанський. Як пояснював волосний старшина, Хаїма на посаду він призначив тимчасово, бо волосна документація терміново потребувала впорядкування, оскільки тривалий час на місце писаря не могли знайти кандидата. За рішенням Київського губернського у селянських справах присутствія писаря Хаїма звільнили з посади. Цікаво, що в даному випадку на службу єврея в Маньківському волосному правлінні поскаржились селяни волості, що запідозрили недоброчесність у веденні відомостей по мирським зборам. Та розслідування показало, що писар-єврей допустив помилку лише в обрахунках поземельного оподаткування, що призвело до зменшення суми селянського податку. А посадовцями, що присвоювали мирські кошти, виявились обрані із селян, так звані “свої” збирачі податків⁴⁸.

Євреї на службі у волосних правліннях викликали недовіру не лише у селянського загалу. Губернське керівництво остерігалось іновірців на писарських посадах і тому вносило корективи у “прогалини” в законодавстві та окремими указами обмежували доступ “небажаним” особам у селянське самоврядування. Зокрема, у Подільській губернії за особистою рекомендацією губернатора на посади писарів не допускали євреї і навіть вихрестів із євреїв. У Київській та Волинській губерніях наприкінці XIX ст. призначення писарів відбувалось лише за погодження кандидатури мировим посередником⁴⁹.

У волосних писарях подекуди фігурували поляки, які перебували на посадах селянських чиновників ще до реформи 1861 р. За матеріалами ревізії 1839 р. по Київській та Подільській губерніях встановлено, що більша частина повітових і волосних начальників, котрі управляли селянами мали польське походження⁵⁰. Після реформи селянського управління, за матеріалами видання “Вестник Юго-Западной и Западной России”, робота органів селянського самоврядування на Правобережній Україні була узурпована польськими елементами⁵¹. Однак подібні твердження характерні лише для періоду запровадження самоврядування, а саме 1861–1862 рр., адже після польського повстання 1863 р. присутність поляків органах державного управління умисно обмежувалась. Наприкінці XIX ст. присутність поляків в селянському самоврядуванні була зовсім незначна, що стає зрозуміло із матеріалів перевірки проведеної у

⁴⁸ Там само. Оп. 700. Спр. 56. Арк. 2.

⁴⁹ Там само. Оп. 693. Спр. 368. Арк. 36.

⁵⁰ *Горизонтов Л.* Указ. соч. С. 45.

⁵¹ *Касян А.* Зазнач. твір. С. 101.

1898 р. на присутність польського та католицького елементу у волосних правліннях Південно-Західного краю. Так, у Київській губернії нараховувалось 30 волосних писарів — поляків за національністю, однак православного віросповідання, у Подільській — 9 писарів етнічних поляків, що прийняли православ'я, однак одружених на католичках, у Волинській — писарів польського походження не було, проте із них 18 перебували у шлюбі з польками-католичками⁵². Особи, яким загрожувала втрата роботи через етнічну чи релігійну “неблагонадійність” звертались до генерал-губернатора краю з проханням не звільняти їх, усіляко виправдовуючи своє становище. Колишній волосний писар з Радомисльського повіту Г. Шулявський, римо-католицького віросповідання, просив не звільняти його з посади секретаря мирового судді, оскільки ця робота була єдиним джерелом доходу його сім'ї. Прохач наголошував на своїй попередній добросесній писарській службі у волосному правлінні, а також благав зважити на його багатодітну сім'ю — дружину і п'ятеро дітей, які були православного віросповідання⁵³. Волосний писар того ж повіту В. Крежанівський, що перебував у шлюбі з полячкою, просив генерал-губернатора краю дозволити йому продовжити службу, а як виправдання свого “непевного” сімейного статусу, зазначав, що зі своєю дружиною не жив і взагалі йому нічого про місце її перебування не відомо⁵⁴. Отже, кількість волосних писарів з польським корінням чи відповідними сімейними зв'язками на 1898 р. була незначною, а саме 57 осіб на 562 волості⁵⁵ Південно-Західного краю, що становило близько 10%, та й тих у подальшому звільнили зі служби.

Органи селянського самоврядування, що утворились після запровадження “Загального положення про вихід селян із кріпацької залежності” у 1861 р. фактично перетворились у найнижчу ланку в ієрархії державного управління. До селянських адміністрацій на службу потрапляли представники, обрані з жителів сільських громад. Однак закон не забороняв брати на службу на наймані посади осіб із інших громад чи станів. Таким чином, до селянських волосних та сільських правлінь інколи наймались працівники єврейської та польської національностей. Селянською громадою служба євреїв при сільських правліннях не схвалювалась, тож випадки наймання іудеїв до волосних управ ставали швидше виключеннями. Наймання поляків на посади волосних писарів зустрічається

⁵² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 697. Спр. 306. С. 6–9.

⁵³ Там само. Оп. 694. Спр. 34. С. 27.

⁵⁴ Там само. Оп. 697. Спр. 306. С. 12.

⁵⁵ *Верховцева І.* Зазнач. твір. С. 313–315.

частіше, що зумовлювалось об'єктивними причинами, а саме: на території Південно-Західного краю поляки займали 3-тє місце за чисельністю населення після українців та євреїв; значна кількість декласованої шляхти, що спустилась по соціальній драбині були грамотні; рівень грамотності селян в губерніях Правобережної України у другій половині XIX ст. залишався досить низьким. Наприкінці XIX ст. кількість волосних писарів польського походження становила менше 10%, тож говорити про вагомий вплив польського чинника на функціонування органів селянського самоврядування не доводиться. Без сумніву, незначна частка поляків та євреїв волосних і сільських установ була результатом імперської політики відсторонення їх від органів державного управління, до яких фактично відносились установи селянського самоврядування.

REFERENCES

1. Beauvois, D. (2011). *Gordiev uzal Rossijskoj imperii: Vlast', shlyahtha i narod na Pravoberezhnoj Ukraine (1793–1914)*. Moscow. [in Russian].
2. Bodnarevskiy, A. (1961). *Volosne upravlinnia ta stanovysche selian na Ukraini pislia reformy 1861 roku*. 1961. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Gorizontov, L. (1999). *Paradoksy imperskoj politiki: polyaki v Rossii i russkie v Pol'she*. Moscow. [in Russian].
4. Kasian, A. (2018). *Volosne upravlinnia na Pravoberezhnij Ukraini (1861–1917) (Candidate's thesis)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
5. Kryzhanovska, O. (2018). Vplyv reformy 1861 r. na osvitu selian Ukrainy (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). *Problemy istorii Ukraini XIX — pochatku XX st.*, (28), 231–245. [in Ukrainian].
6. Macuzato, K. (2003). Iz komissarov antipolonizma v prosvetiteli derevni: mirovye posredniki na Pravoberezhnoj Ukraine (1861–1917 gg.). *Ukrains'kyj humanitarnyj ohliad*, (9), 62–121. [in Russian].
7. Paliienko, V. *Mistsia istorychnoho rozselennia pol's'koi liudnosti v kintsi XIX–pochatok XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
8. Poida, D. (1960). *Krest'yanskoe dvizhenie na Pravoberezhnoj Ukraine v poreformennyj period (1866–1900 gg.)*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
9. Polishchuk, Yu. (2012). *Natsional'ni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosijs'koi imperii (kinets' XVIII — pochatok XX stolittya)*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Verkhovtseva, I. (2018). *Mizh korporatyvnistiu i biurokratyzmom: samovriaduvannia selian u Rosijs'kij imperii (druga polovyna XIX — pochatok XX st.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
11. Zemskiy, Yu. (2011). *Pol's'ka, rosijs'ka ta ukrains'ka elity v zmahanniakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredyny XIX stolittia*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].